Shikshan Sanshodhan : Journal of Arts, Humanities and Social Sciences ISSN: 2581-6241 Volume - 4, Issue - 1, Jan – 2021
Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal Impact Factor: 3.589
Received on : 29/12/2020 Accepted on : 14/01/2021 Publication Date: 31/01/2021

ਕੱਥਕ ਦੇ ਜੈਪੁਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਦੀ ਨ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀ

ਨੇਹਾ ਠਾਕੁਰ
ਪੀਐਚ.ਡੀ. ਖੋਜਾਰਥੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬ
ਈਮੇਲ: nehathakur917@gmail.com

ਸਾਰ - ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਕੱਥਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਇਕ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਨਾਮ ਹੈ। ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੱਠ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕਾਰਜਕਾਨ ਦੌਰਾਨ ਕੱਥਕ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕਾਦਮੀ ਅਵਾਰਡ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਆਪਣੀ ਖਾਸ ਅਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਨ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਦਾ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਗਹ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਨ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਜੈਪੁਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਖੋਜਾਰਥੀ ਦੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ – ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ, ਨ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀ, ਕੱਥਕ, ਘਰਾਣਾ।

ਕੱਥਕ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰੀ ਨ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਕੱਥਕ ਅੱਜ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿੰਭਿਨ ਪ੍ਰਾਂਤਾ ਜਿਵੇਂ - ਰਾਜਸਥਾਨ, ਗੁਜਰਾਤ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਅਸਾਮ, ਬੰਗਾਲ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਹੈ। ਕੱਥਕ ਨ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅੱਜ ਭਾਰਤ ਹੀ ਨਹੀ ਬਲਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸੇ ਹੀ ਸਨਮਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੱਥਕ ਨ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਅੱਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੀ ਮੋਹਤਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਹ ਕੱਥਕ ਨ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਈ ਹਜਾਰ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੱਥਕ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਅਭਿਨੈ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।[1] ਕੱਥਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੱਥਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਕੱਥਕ ਸ਼ਬਦ 'ਕਥਾ' ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਕਹਾਣੀ। ਇਹ ਕਲਾਕਾਰ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ।[2] ਮੁਸਲਿਮ ਨਵਾਬਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਲਖਨਊ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਜੈਪੁਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਇਹਨਾਂ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਉਸੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਰੱਖੇ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਨ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੱਥਕ ਮੁੱਖ ਦੋ ਘਰਾਣਿਆ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ – ਜੈਪੁਰ ਘਰਾਣਾ ਅਤੇ ਲਖਨਊ ਘਰਾਣਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਨਾਰਸ ਅਤੇ ਰਾਏਗੜ ਘਰਾਣਾ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਅੱਜ ਕੱਥਕ ਦੇ ਕੁੱਲ ਚਾਰ ਘਰਾਣੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ – ਜੈਪੁਰ, ਲਖਨਊ, ਬਨਾਰਸ ਅਤੇ ਰਾਏਗੜ ਘਰਾਣਾ।

ਘਰਾਣਾ 'ਘਰ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ, ਜੀਵਨਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਰੀਤਿ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਘਰਾਣਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਖਾਸ ਅਤੇ ਅੱਲਗ ਤਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਖਾਸ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਪਹਿਚਾਨ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਜੈਪੁਰ ਘਰਾਣਾ, ਕੱਥਕ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਘਰਾਣਾ ਹੈ। ਜੈਪੁਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਵਜੋਂ ਭਾਨੂ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂਡਵ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ੀ-ਮੁਨੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਕੋ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਮਾਲੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਮਾਲੂ ਨੇ ਇਸ ਨ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਦੋਨੋਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਕਾਹਨੂ ਅਤੇ ਲਾਲੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਕਾਹਨੂ ਨੇ ਵਰਿੰਦਾਵਨ ਜਾ ਕੇ ਨਟਵਰੀ ਨ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਅੱਗੋਂ ਕਾਹਨੂ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਗੀਧਾ ਅਤੇ ਸਹਿਜਾ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਗੀਧਾ ਜੀ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਰਧਾਰੀ ਜੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਿਆਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਪੁੱਤਰ ਹਨੁਮਾਨ ਪ੍ਰਸਾਦ ਅਤੇ ਹਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਕੱਥਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਲਾਕਾਰ ਹੋਏ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਗੁਣੀਜਣ ਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਨੋਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਜੋੜੀ 'ਦੇਵ-ਪਰੀ ਦੀ ਜੋੜੀ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਹੀ। ਹਨੁਮਾਨ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ – ਮੋਹਨ ਲਾਲ, ਚਿਰੰਜੀਲਾਲ ਅਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਪ੍ਰਸਾਦ। ਨਾਰਾਇਣ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਖੂਬ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਚਰਨ ਗਿਰਧਰ ਅਤੇ ਤੇਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੱਥਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਲਾਕਾਰ ਹੋਏ।

ਹਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਹਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਨਰਤਕ ਬਣੇ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਵੰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸ਼ਖਾਵਾਂ ਬਣੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਿਆਮ ਲਾਲ, ਚੁੰਨੀ ਲਾਲ, ਦੁਰਗਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਅਤੇ ਗੋਵਰਧਨ ਸਨ।[3] ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੱਥਕ ਦੇ ਜੈਪੁਰ ਘਰਾਣੇ

---

[1] ਸ਼੍ਰੀ ਹਰੀਸ਼ਚੰਦਰ ਸ਼੍ਰੀਵਾਸਤਵ, ਕੱਥਕ ਨ੍ਰਿਤ ਕਾ ਪਰਿਚਯ, ਪੰਨਾ - 58
[2] ਰੈਜੀਨਾਲਡ ਮੈਸੀ, ਇੰਡੀਆਸ ਕੱਥਕ ਡਾਂਸ, ਪੰਨਾ-15
The word kathak, story teller, derives from 'katha' which means story. Communities of kathaks wondered around the countryside conveying the stories of these great epics and myths to the people by means of poetry, music and dance.
[3] ਡਾ. ਪੁਰੂ ਦਾਧੀਚ, ਕਥਕ ਨ੍ਰਿਤ ਸ਼ਿਕਸ਼ਾ ਭਾਗ-1, ਪੰਨਾ-27

ਦੀਆਂ ਇਕ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਵੰਸ਼ ਸ਼ਖਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਚੁੰਨੀ ਲਾਲ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ – ਜੈਲਾਲ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਕੱਥਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੂਬ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬਿੰਦਾਦੀਨ ਮਹਾਰਾਜ (ਲਖਨਊ ਘਰਾਣਾ) ਤੋਂ ਵੀ ਨ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਜੈਲਾਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸੰਤਾਨਾਂ – ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਗੋਪਾਲ ਅਤੇ ਜੈਕੁਮਾਰੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਨਾਰਾਇਣ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੰਦਨਲਾਲ ਗੰਗਾਨੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਲਾਲ ਗੰਗਾਨੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਕੁੰਦਨਲਾਲ ਗੰਗਾਨੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਿੰਦਰ ਗੰਗਾਨੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਜੈਪੁਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਲਾਕਾਰ ਹਨ। ਸੁੰਦਰਲਾਲ ਗੰਗਾਨੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਰੀਸ਼ ਅਤੇ ਜਗਦੀਸ਼ ਗੰਗਾਨੀ ਵੀ ਅੱਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਲਾਕਾਰ ਹਨ। ਜੈਪੁਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵਿਦੁਸ਼ੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਉਰਮਿਲਾ ਨਾਗਰ, ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ, ਸ਼ੋਭਾ ਕੌਸਰ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਗੰਗਾਨੀ, ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ਼ੀਮਾਲੀ ਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਕਲਾਕਾਰ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਕਿਰਤੀ ਪਤਾਕਾ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਫਿਹਰਾ ਰਹੇ ਹਨ।[4]

ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਨੇ ਕੱਥਕ ਨ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਜੈਪੁਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਲਾਕਾਰ ਗੁਰੂ ਰੌਸ਼ਨ ਕੁਮਾਰੀ ਤੋਂ ਲੈਣੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜੈਪੁਰ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਜੁੜ ਗਿਆ। ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰੌਸ਼ਨ ਕੁਮਾਰੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਤਵ ਹੇਠ ਚਾਰ ਸਾਲ ਤੱਕ ਕੱਥਕ ਦਾ ਆਰੰਭਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕੱਥਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਅਤੇ ਸਮਝਿਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਮਜਬੂਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੱਥਕ ਵਿੱਚ ਇਹੀ ਨੀਂਹ ਰੌਸ਼ਨ ਕੁਮਾਰੀ ਨੇ ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਦੇ ਨ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਦੇ ਨ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਨੇ ਰੌਸ਼ਨ ਕੁਮਾਰੀ ਤੋਂ ਨ੍ਰਿਤ ਸਿੱਖਣ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਕੱਥਕ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਜੈਪੁਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਖਾਸ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸਨ।

ਰੌਸ਼ਨ ਕੁਮਾਰੀ ਜੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੋ. ਮੋਹਨਰਾਵ ਕਲਿਆਣ ਪੁਰਕਰ ਤੋਂ ਵੀ ਕੱਥਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨਰਾਵ ਕਲਿਆਣ ਪੁਰਕਰ ਜੀ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਕੱਥਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਯੁਵਾ ਕਲਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੀ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੋਹਨਰਾਵ ਜੀ ਤੋਂ ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਨੇ ਜੈਪੁਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀਆ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ – ਲਮਛੜ ਅਤੇ ਗੁਪੁਛਾ ਪਰਨਾਂ, ਅਨਾਗਤ ਪਰਨਾਂ ਆਦਿ ਸੀਖੀਆਂ।

ਪੋ. ਮੋਹਨਰਾਵ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਜੈਪੁਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁਣੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਲਾਕਾਰ ਪੰ. ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਕੱਥਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਪੰ. ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਕੇਵਲ ਕੱਥਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਪੁਨ ਸਨ। ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਤਬਲਾ, ਪਖਾਵਜ ਅਤੇ ਡ੍ਰਮ ਵਾਦਨ ਵੀ ਬੜੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਤਵ ਹੇਠ ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਨੇ ਜੈਪੁਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਆਪ ਵੀ ਲੈਅ-ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਅਤੇ ਖਾਸਕਰ ਕਠਿਨ ਲੈਅਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਖਾਸਿਅਤ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜੈਪੁਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੌਰਾਨ ਰੌਸ਼ਨ ਕੁਮਾਰੀ ਜੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਕੱਥਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਅੰਗ ਸੰਚਾਲਨ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦੀ ਚੰਗੀ ਨੀਂਹ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਨੂੰ ਕੱਥਕ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪੱਖ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਦੇ ਇਸ ਮਜਬੂਤ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਭਰੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੌਸ਼ਨ ਕੁਮਾਰੀ ਜੀ ਨੇ ਰੱਖੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੋ. ਮੋਹਨਰਾਵ ਅਤੇ ਪੰ. ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਜੀ ਨੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸਵਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਪੰ. ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਬਣ ਕੇ ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਨੇ ਲੈਅ-ਤਾਲ ਉਪਰ ਵਧੇਰੇ ਪਕੜ ਬਣਾਈ, ਕਠਿਨ ਲੈਅਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਚਾਲਨ ਉੱਤੇ ਤਾਂਡਵ ਅੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪਿਆ।

ਇਸ ਤਰਾਂ ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਦੀ ਨ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਫਲ ਨਰਤਕੀ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਿੰਨਾਂ ਘਰਾਣਿਆ ਦੀ ਨ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਦੀ ਨ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਥੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਆਕਰਸ਼ਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ :

1ਾ ਸ਼੍ਰੀਵਾਸਤਵ, ਹਰੀਸ਼ਚੰਦਰ. (2014) *ਕੱਥਕ ਨ੍ਰਿਤ ਕਾ ਪਰਿਚਯ*, ਸੰਗੀਤ ਸਦਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ
2. ਮੈਸੀ, ਰੇਜੀਨਾਲਡ. (1999) *ਇੰਡੀਆਸ ਕੱਥਕ ਡਾਂਸ*, ਅਭਿਨਵ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ
3ਾ ਦਾਧੀਚ, ਪੂਰੂਾ ;2012ਙ *ਕਥਕ ਨ੍ਰਿਤ ਸ਼ਿਕਸ਼ਾ ਭਾਗ 1*, ਬਿੰਦੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਇੰਦੌਰ
4ਾ ਸ਼ੁਕਲਾ, ਸ਼ਿਖਾ. (2015) *ਕੱਥਕ: ਕਲ ਆਜ ਔਰ ਕਲ*, ਕਨਿਸ਼ਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਨਿਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ

1. ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਨਾਲ ਹੋਈ ਨਿਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ, ਮਿਤੀ – 07.04.2015
2. ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਨਾਲ ਹੋਈ ਨਿਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ, ਮਿਤੀ – 08.04.2015
3. ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਲਾਲ ਨਾਲ ਹੋਈ ਨਿਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ, ਮਿਤੀ – 21.07.2016

"हरि प्रसाद -हनुमान प्रसाद के बहुत से संबंधी भी नर्तक थे, जैसे – श्यामलाल, चुन्नीलाल, दुर्गा प्रसाद, गोवर्धन जी आदि। अतः इस घराने की अनेक शाखाएं हैं।"

[4] ਡਾ. ਸ਼ਿਖਾ ਸੁਕਲਾ, ਕੱਥਕ ਕਲ ਆਜ ਔਰ ਕਲ, ਪੰਨਾ- 97
विदुषी उर्मिला नागर, गीतांजलि लाल, शोभा कौसर, राजेंद्र गंगानी और प्रेरणा श्रीमाली जैसे अनेक प्रतिष्ठित नर्तक-नर्तकी इस परम्परा की कीर्ति पताका देश-विदेश में फहरा रहे है